

МАГУШИНЕЦЬ І. І.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЛАТИНСЬКА МОВА ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ НА АПЕННІНСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ

В статті викладаються результати досліджень латинської мови пізнього Середньовіччя на Апеннінському півострові з точки зору політичних та етносоціальних умов, які призвели до утворення в цій латині нових тенденцій, що з плином часу стали передумовою та основою для формування та становлення італійської мови. Ці нові явища розглядаються на всіх рівнях мови – фонетичному, лексичному та морфосинтаксичному.

Ключові слова: варварські навали, панування лангобардів, місцеве населення, фонетичні зміни, зміни в лексиці, синтаксичні перетворення, віршування, риторичні засоби, середньовікова латина, зникнення відмінювання.

В статье излагаются результаты исследования латинского языка позднего Средневековья на Апеннинском полуострове с точки зрения политических и этносоциальных условий, которые привели к образованию в этой латыни новых тенденций, которые со временем стали предпосылкой для формирования и становления итальянского языка. Эти новые явления рассматриваются на всех уровнях языка – фонетическом, лексическом и морфосинтаксическом.

Ключевые слова: варварские нашествия, владычество лангобардов, местное население, фонетические изменения, изменения в лексике, синтаксические преобразования, стихосложение, риторические средства, средневековая латынь, исчезновение склонения.

In the article are exposed the results of research of the Latin language in the Late Middle Age in the Apennines from the point of view of the political and ethnosocial conditions which led to formation in this Latin of new tendencies which in time became the premises and base for further formation of the Italian language. This new phenomena are examined at all levels of the language – phonetic, lexical and morphosyntactical.

Key words: barbarian invasions, langobardian domination, local population, phonetic changes, changes in the lexicon, syntactical transformations, rhetoric means, medieval latin, disappearance of the declination.

У своїх витоках латинська мова була мовою сільського населення. Вживання її обмежувалося Римом та його околицями. Однак, не зважаючи на її такий скромний початок, вона з плином часу стала мовою великої культури, поширившись на всю західну територію римської Імперії.

Небагатьом мовам судилася така завидна доля, та ще більш значною та цікавою є історія латинської мови після падіння Імперії. розмовна латина, яка упродовж довгого часу утримувала вражаючу стабільність та стійкість, ніколи не вмирала, а тільки мінялася від одного покоління до іншого, розшаровувалася та диференціювалася на різних територіях, і така її еволюція привела до народження неолатинських або романських

мов. З іншого боку, і писемна латинська мова ніколи не виходила з ужитку. Вона служила засобом вираження як в церкві, так і в школі, нею писали і розмовляли. Без сумніву, середньовікова латина вже не була національною мовою і її вживання обмежувалось ерудованими прошарками суспільства. Але завдяки саме цьому ця латина ніколи не знала кордонів. З приходом Християнства вона пройшла через країни з кельтською, германською, угорською і західнослов'янською мовами і стала спільною для всієї прогресивної західної цивілізації, в якій вона залишила незгладимий відбиток. Упродовж перших століть минулого тисячоліття інтелектуальна еліта все ще глибоко і досконало володіла латиною, практичне значення якої почало зменшуватися тільки після другої половини XVII ст. Та і в наш час латинська мова зберігає свою унікальність. Її вивчають у школах навіть за океаном, католицька церква постійно використовує її як мову літургії, стара і сучасна наука і техніка звертаються до латини для формування і поповнення своїх термінологій. Саме тому, той хто хоче зрозуміти єдність і складність мовного прогресу у всіх сферах, не може обійтися без вивчення цієї мови, яка упродовж такого великого часу надихала творчістю людські душі. Жодна з мов не має схожої з нею історії, і жодна з них ніколи не відіграла подібної до неї ролі.

Період історії латинської мови, про який ітиметься в цій статті займає приблизно півтисячоліття. Кінець цього періоду чітко обмежений добою Відродження, а початок його визначити набагато важче. Римська школа і цивілізація не зникли не тому, що вестготи пограбували Рим і навіть не тому, що римський імператор був скинутий Одоакром.

З плином часу римський устрій у всіх сферах життя і діяльності перестав діяти, і люди нових поколінь почали жити, думати та висловлюватися по-іншому. Середньовічна латина – це продовження схоластичної і літературної латини пізньої Імперії. Перетворення, що відбувалися в ній, проходили досить повільно, і для розуміння цих змін ми повинні знати основу для відтворення мовної ситуації, яка була до падіння Імперії, а це – співіснування та взаємовплив літературної та народно-розмовної латинської мови, які мали свої особливості на кожній з колишніх територій римської Імперії.

На початку VI ст. культурний клімат в Італії все ще був сприятливим: король острогонів Теодорик сприяв шкільній освіті і живо цікавився діяльністю письменників та інших діячів культури. Під час

його владарювання визначні вчені-ерудити Боецій (480–524) та Кассіодор (490–583) блискуче і авторитетно представляли стару римську культуру. Однак, з середини цього століття двадцять років війни між остроготами та візантійцями виснажили та знесли країну. А в 568 р. тут з'явилися інші завойовники – лангобарди, які завоювали долину ріки По та області Сполето і Беневенто, практично не зустрівши великого супротиву і згодом заволоділи всім півостровом. Безперервні війни, що послідували за цим, остаточно зруйнували та спустошили старий економічний та культурний устрій країни. Знатні великі сім'ї були майже повністю винищені, і увесь народ був доведений до крайньої нужди і злиднів. На початку VII ст. ще з'являлися останні поодинокі цивільні школи, а отже і розмовна мова починає досить швидко розвиватися, як це трохи раніше почалося і в Галлії. В римських написах VII ст. зустрічаємо, наприклад, романську форму майбутнього часу *essere abetis = eritis (cod estis, fui, et quod sum, essere abetis)*, італійський прийменник *da (< de ab)* і навіть займенник *idipsa* (пор., італ. *desso*), тобто так звані вульгаризми, що дозволяють нам зробити висновок, що розмовна латинська мова поступово ставала на шлях перетворення її в мову італійську.

З цього приводу папа Озорій, наступник Григорія Великого говорить про тогочасних граматиків, котрі “*solet parvuli exquisita derivando nomina venditare*”; ‘які, зазвичай, намагалися видати прості слова, утворюючи від них, як вони вважали, вшукані’ (Migne, *Patr. Lat. LXXX*), що чітко вказує на наявність шкіл старого типу на початку VII ст.

Показовим в цьому плані є праця *E. Diehl, Inscriptiones Latinae Veteres*, 1865, 3865, 3855 та 4002, а також Веронська загадка, написана близько 800 р. вже майже італійською мовою:

Se pareba boves, alba pratalia araba

Albo versorio teneba, negro semen seminaba.

Зміст цієї загадки досі є дискусійним, а видатний італійський філолог Б. Мільйоріні пропонує таку її трактовку “запрягали волів, орали білі поля, тягли білий плуг, сіяли чорне зерно”.

Інші варіанти інтерпретації цієї загадки можна знайти у *A. Schiaffini, I mille anni della lingua italiana, Milano 1961*.

Однак, варто відмітити, що еволюція італійської мови насправді не проходила так само швидко як, скажімо, французької. Незважаючи на те, що Італія була колискою латинської культури, її міста зберігали досить

відмінну від міст Галлії важливість: в країні ще зберігалися значні рештки старих бібліотек; Равенна, Рим, південь півострова та Сицилія належали візантійцям, а культурні контакти з Африкою та грецьким світом ніколи не переривалися. Хоча граматисти та риторики зачиняли свої школи, і вся система існуючої освіти перейшли, таким чином, до рук клерикалів та монахів, все ж таки ця освіта зазнавала в Італії глибокого впливу старої схоластичної традиції. І саме тому італіки досить пізно усвідомили, що латинська мова вже не була їх рідною. Свідчення такого прояву усвідомлення відсутні аж до X ст. В 915 р. з нагоди коронації короля Беренгарія I, сенат представив свої почесті та вшанування *patrio ore*, тобто латиною, а народ – *nativa voce*, тобто італійською, що засвідчують залишки пісні-гімну, складеної трохи пізніше. В 963 р. вчений Гонцоне з Новари просить свого кореспондента пробачити його стиль, оскільки “*licet aliquando retarder usu nostrae vulgaris linguae quae latinitati vicina es*”; ‘іноді варто користуватися нашою народною мовою, яка є близькою до латини’. Пізніше папу Григорія V, який помер в 999 р. розхвалив автор його епітафії за легкість, з якою той умів висловлюватися французькою, італійською і латинською: *Usus francisca, vulgari et voce latina instituit populos eloquto triplici*. Таким чином, бачимо, що тільки в X ст., а саме в 960р. була зроблена перша явна спроба писати італійською мовою; йдеться про відомі клятви Капуї, які започаткували історію італійської літературної мови.

До того часу, поки існували світські школи, італійські автори писали досить правильною латинською. Для прикладу, мова Григорія Великого (540–604) є набагато класичнішою, ніж мова його тезки і сучасника Григорія Турського (538–594), людини з цілковитим незнанням Середньовіччя, про що він сам зізнається у пролозі до своїх “*Moralia in Job*”, де він дуже різко висловлює свою ненависть, презирство і зневагу до латинського граматиста Елію Доната (IV ст.). Насправді ж папа слугується тут загальноприйнятим в його добу засобом вибачення, який не повинен ввести нас в оману, бо тоді було ознакою доброго тону та ввічливості вибачатися перед читачами за власні мовні огріхи (у нашому випадку вульгаризми), і папа Григорій тут усього-на-всього віддає данину тогочасній моді. Він, мабуть, один з останніх представників цієї старої традиції в Італії. В нього ще чітко вбачається латина ще як живий та природжений засіб вираження. Йому зовсім не потрібен Донат, щоб віднайти правильні форми, адже він сам вміє використовувати відповідні

слова і форми, не шукаючи їх у попередніх авторів, оскільки володіє талантом властивому римлянам для висловлення з природною легкістю та бездоганною ясністю. Тільки після його смерті в 604 р. починається похмура доба в літературній історії Італії. Тут ми не будемо зупинятися на мовних характеристиках цієї епохи і, зокрема, на властивостях латини Джона ді Суза, а також на проблемі розвитку латинської мови в Італії Григорієм Великим та Паоло Діаконом, оскільки ці питання досить докладно описані в *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo, Spoleto*, 1958, стор. 485 і далі).

Найосвіченішим італійським представником VII ст. є, Джома сумнівно, Джона із Сузи, який отримав літературну освіту в абатстві Боббіо, заснованому ірландцями. Він також відвідав Рим і довго жив в Галлії. Найвизначнішим твором Іона є його *Vita di san Colombano*, в якому він показує деякі знання античної літератури та віршування в ірландській літературі. Його латина переповнена поетичними ремінісценціями. Наприклад, замість простого виразу “завтра вранці = *indomani mattina*”, він вдається до парафрази, тобто описового виразу “*postquam sopor membra laxavit et caecas mundo surgens aurora pepulit tenebras*”; ‘коли сон покинув його тіло і зайнялася вранішня зірка, звільняючи світ від потемків’. Тут напрошується паралель з “Енеїдою” Вергілія, 836: “*placida laxabant membra quiete naute*”; ‘моряки віддалися солодоцям сну’. Принагідно можемо згадати також сатиру Сенеки:

*Iam Phoebus brevior via contraxerat ortum
Lucis, et obscure crescebant tempora Somni,
Iamque suum victrix augebat Cynthia regnum
Et deformis Hiemps gratos carpebat honores
Divitis Autumnus iussoque senescere Baccho
Carpebat raras serus vindemitor uvas.*

Арокол.2.

*Вже Фей укоротив свій світлий шлях на сході,
Та збільшились години темряви і сну,
І Кінфія також розсунула межю своєї перемоги царства,
Йї брудка негода осені радо славу пожинала.
Багатства осені знеслили самого Вакха,
І виноградар ще зриває вже перестиглі грона.*

(Переклад наш)

Тут також напрошується О. С. Пушкін з його описанням осені:

*Октябрь уж наступил – уж роца отряхает
Последние листы с нагих своих ветвей;
Дохнул осенний хлад – дорога промерзает,
Журча еще бежит за мельницу ручей,
Но пруд уже застыл...
Унылая пора! Очей очарованье!
Приятна мне твоя прощальная краса –
Люблю я пышное природы увяданье,
В багрец и в золото одетые леса,
В их сенях ветра шум и свежее дыханье,
И мглой волнистою покрыты небеса,
И редкий солнца луч, и первые морозы,
И отдаленные седой зимы угрозы.*

(А.С.Пушкин “Осень”)

Цей автор (Іон) часто вигадує сміливі та оригінальні неологізми як, наприклад, “*auliga*”; ‘*придворний, вишуканий, витончений*’. Він захоплюється наведенням словникових етимологій, ось, для прикладу, як він подає тлумачення слова *anas*/качка: “*alitem quam a pando anatem vulgo vocant*”; ‘птаха, якого в народі називають *anas*’ на основі дієслова *nare* ‘плавати’, пояснення, яке знаходимо у Ісідора Севільського, і яке належить Варронові (116 са. 27 а.С.) (Isid.Etym.XII 7,51; Varrone Ling.Lat. v.78). Іона знає навіть деякі грецькі слова: *sofus*, *reuma*, *agapis* (*sophus*, *rheuma*), *agape* ‘любов, милосердя’.

На жаль, знання граматики Іона, насправді, не відповідає його амбіціям писати елегантно. Він пише не червоніючи *monumentus* і *curriculum*, а з іншого боку, вважає іменник середнього роду *scisma* “схизма” іменником жіночого роду (*qua sisma*), замість *plures* вживає *pluriores*, закінчення *-ent* часто заміняє правильне *-unt* (*accident*, *compellent*, *dicent*, *poscent*, etc.), дієприкметник теперішнього часу набуває в нього пасивного значення: *loco tuncipante Carantomo*; ‘до місця, що називається *Карантомо*’; іноді недоречно вживає найвищий ступінь порівняння прикметників: *reverentissimus* ‘дуже шанований, дуже любимий’. Крім цього, Іона плутає такі слова як *expers* ‘непричетний’, що не має відношення та *expertus* ‘знавець, досвідчений’, *limes* ‘межа’, ‘кордон’ та *limen* ‘пориг’, вважає себе носієм класичного стилю, коли пише *cories* замість *coria*. Насправді тут є очевидним занепад писемної латини як в Італії, так і в Галлії, а не просто якісь випадкові помилки

тогочасних авторів. Для порівняння згадаймо, що едикт Нотаря, короля лангобардів від 22 листопада 643 р., який набагато більше рясніє елементами народного вжитку. Цій проблемі присвячено досить глибоке і всестороннє дослідження Е.Лöfstedt'а, *Studien über die Sprache der langobardischen Gesetze*, Stockholm – Goteborg – Uppsala, 1961.

Проте, вже з початку VIII ст. в королівстві лангобардів можна спостерігати певне відродження освіти. В Павії, його столиці, граматист П'єро Диякон з ініціативи та великій підтримці короля Куніперта організував школу для молоді, архієпископ Дам'ян (помер в 711 р.) складає епістоли античним стилем риторики. А в Мілані пастор-патріот пише елегії, вихваляючи своє місто як справжній метрополіс Італії, що стало своєрідним випадом проти Риму, Равенни та візантійців; в абатстві Боббіо почали цікавитися світською літературою, про що свідчать рукописи, які походять з його *scriptorium* 'приміщення для переписувачів'. Пізніше Карл Великий запросив з Італії таких вчених як Паоло Д'яконо, П'єтро з Пізи та Паоліно з Аквілеї, щоб вони допомогли йому організувати реформу освіти у Франції. Латинська мова цих вчених мужів була іноді під впливом мови, якою вони розмовляли. Так, наприклад, Паоло Д'яконо у своїй *Storia dei Longobardi* писав *erabamus* замість *eramus* (пор., іт. *eravamo*). Однак, загалом їхня латина засвідчує прекрасну культуру, набуту в Італії та потім збагачену і поглиблену новим духовним оточенням, створеним Карлом Великим.

Однак каролінгська реформа, насправді, не залишила багато слідів в Італії. Країна залишалась політично розділеною на малі території, а чвари та міжусобиці між ними відбивалися також на її цивілізації. В IX та X ст. ми зустрічаємо в Італії таких визначних діячів культури як *Anastasio Bibliotecario*, *Gonzone di Novara* та *Liutprando di Cremona*, а також таких авторів як *Agnello di Ravenna*, *Erchemperto di Montecassino*, а також анонімого автора *Cronaca di Salerno*, які не зуміли засвоїти елементи латинської граматики, а навіть, навпаки, зненавиділи її, оскільки їхня рідна мова була дуже близькою до писемної мови.

У вивченні їхньої латини нас, передусім, цікавить з'ясувати те, що вульгаризми, які трапляються в них, часто носять чітко виражений італійський характер. Починаючи з VII ст., в латинських текстах іноді зустрічаються місцеві особливості. В латинсько-італійській мові цієї доби ми вже відмітили вживання прийменника *da* (італ. *da* < *de ab*), в латині Галлії зустрічається прийменник *apud* (ст. фр. *ab*, *od*; прованс. *ab*) зі

значенням *cum*; значної кількості іменників чоловічого роду на *-or*: *dolor*, *timor*, *error*, *etc.*, що перейняли жіночий рід, явище, що є дуже рідким в середньовікових текстах інших регіонів. В розмовній мові скорочення відмінків привело, зрештою, до єдиної форми в Італії та до двох – прямий та непрямий відмінки – в Галлії. Саме тому італійські автори часто плутають латинський номінатив з іншими відмінками, тоді як в Галлії, навпаки, чітко розрізнялися дві форми. З плином часу все збільшується кількість місцевих рис в неосвічених авторів. У *Cronica di Salerno* часто зустрічаються такі фрази як *immensam multitudinem* (= *immense multitudo Agarenorum venerunt*; ‘прийшла безмежна кількість агаренян’ або *princeps ipsa civitas = ipsam civitatem*) *circumdedit*; ‘сам володар, оточений громадянами’. В цьому ж тексті маємо багато прикладів типу *cum Galli* (= *cum Gallis*) або навіть зворотне написання типу *referent multis* (= *multi*) ‘багато людей розповідає’, тому що в Італії відпала кінцева *-s*. Тут знаходимо навіть деякі діалектні риси, властиві повсякденній розмовній мові півдня Півострова як, наприклад, метатеза *frabice* замість *fabrice* та *frebis* замість *febris* ‘гарячка’ (в неаполітанському діалекті *frabbrica* і *freve*).

Писемну латинську мову Італії після тисячного року необхідно вивчати разом з латиною інших західних країн. Без сумніву, багато вульгаризмів більше чи менше характерних для італійської мови присутні в текстах, написаних латиною, передусім в хартіях та дипломах, однак новий тип освіти, створений у великих абатствах та містах, поширився на всю Італію як і на інші західні країни, тобто освіту, що вже була скоріше європейською, ніж національною, що забезпечило найкращі результати середньовікової цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Tjäder J. O.* Die nicht-literarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445–700. – Lund, 1954. – Vol. II. – Stockholm, 1982.
2. *Herman I.* L'état actuel des recherches sur le latin vulgaire et tardif / I. Herman // *Studia Romanica* (Societas Japonica Studiorum Romanicorum). – 1955. – № 28. – P. 1–18.
3. *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages* / R. Wright. – London–New York, 1987.
4. *Díaz y Díaz M. C.* Antología del latín vulgar / M. C. Díaz y Díaz. – Madrid, 1974.
5. *Pisani V.* Testi latini arcaici e volgari. – [2^a ed.]. – Torino, 1960.
6. *Bonnet M.* Le latin de Grégoire de Tours / M. Bonnet. – Paris, 1890.
7. *Taylor P.* The Latinity of the Liber Historiae Francorum / P. Taylor. – New York, 1924.
8. *Banniard M.* Viva Voce / M. Banniard // *Communication écrite et communication orale du VIe au IXe siècle en Occident latin.* – Paris, 1992.
9. *Wartburg W. von.* La fragmentación lingüística de la Romania / W. von. Wartburg. – Madrid, 1979.
10. *Магушинець І. І.* Латинська мова наприкінці Імперії (2ª половина V століття) / Іван Іванович Магушинець // Проблеми семантики слова, речення та тексту: зб. наук. праць / відп. ред. Ніна Миколаївна Корбозерова. – К. : Вид-во Київськ. нац. лінгв. ун-ту, 2009. – Вип. 22. – С. 195–209.